

חסיה פינסוד-סוקניק / התפתחות נגידילדים העברי בארץ

א.

החליטה ליסד נגידילים עברי לתינוקות¹ מבני שלש עד גיל בית-הספר במטרה זו: א) הקניית השפה העברית לפעוטות עד גיל בית-הספר, שאי-ידיעת השפה של הילדים בשנה הראשונה לבקדם את כתיב-הספר היתה מכבידה מאד על עבודת המורה, וב) לתת לפעוטות חנוך מתאים ומורני.²

¹ לפני שנפתחו הגנים בירושלים נוהגים היו הורי הילדים, בלא הבדל עדה ומעמד, לשלוח את ילדיהם אל "המאספרא", אשר ספרותו, שהיתה מקבלת ילדים למסגה מבני שלש ל"השגחה". המאספרא עצה, או שהיתה יושבת וסורגה פוזמק או שהיתה עוסקת בעבודה אחרת ומשגחה על הילדים, שישבו במנוחה, בידים שלובות, לא יכו האחד את חברו, והעיקר שלא יצאו החוצה ולא ישחקו. לפני יין שנים בערך, זמן קצר לאחר שבאתי לארץ, הלכתי לבקר בעיר העתיקה את "המאספרא" (מוסדותי אלה עדיין המשיכו בקיומם, אף כי כבר היו בירושלים שלשה גני-ילדים), והורשם שעשה עלי אותו "המוסד" לא נסחה מזכרוני עד היום: חדר חשוך ללא קרני אור (למעלה, סמוך לחקרה, חלון קטן, שהיו תודרות מבערו קרני-האור כסדה ועומה מאד) והקירות כהים עד שאי-אפשר היה להבחין בעינם. על הקירות סימני סחב, אף כי היה זה באמצע הקיץ. על הרצפה הכנוסה מחצלות ישוב וילדים במספר 16, רגליהם מקופלות תחתיהם וידיהם שלובות על החוזה. עיני כל הילדים כמעט היו חולות, מוגלא רלפה מהן ואודם של רלקת כסחה אותן. גם פצעים ופגעי-עור

מיר עם העליה הראשונה, כשיחד עם ההשתרשות בקרקע המולדת התמוגה השאיפה להחיות ולחדש את התרבות הלאומית העברית — לא ראו תוצי-החנוך הראשונים דרך לפריחתה המלאה של אותה התחיה הלאומית, שהתחילו בנטיעתה, אלא עזידי פתיחת גני-ילדים מקבילים לבתי-הספר ומשלימים אותם במטרה להחיות בפי התינוקות משחר ילדותם את הרבור העברי, שאף הוא היה אז בראשית התפתחותו ומפוחו, ועם זה לתת גם לילדי-העברים חנוך הרמוני ונוקם של ילדות — שני אלה, שהגלות מנעה מהם במשך אלפי שנים.

נגידילים העברי הראשון נפתח בארץ בראשון-לציון בשנת התרנ"ח ע"י הגננת בת-המושבה ההיא מרת שפירא. את התקציב להתחזקת הגן נתן הברון רוטשילד.¹

בירושלים נוסד הגן הראשון באייר לשנת תרס"ג ע"י לשכת כני-ברית. לשכה זו, שעסקה בעבודות-תרבות שונות, פגון החזקת הספריה הלאומית, שעזרי ערב לעברית וכו',

¹ פרטים ע"ד פתיחת הגן הזה ראה כמאמרו של מר וידילוביץ בקובץ זה.

בני שלש וארבע עד שש בשם „גן ילדים עברי“ ואם אמנם לא נודע לנו מטרת הקבוץ הזה, אם ללמדם לשונות ומדעות זרות שכבר נאסר ע"י הרבנים הגאונים האשכנזים ז"ל, ואין בידנו וכיר שום כ"ד כח זרשות עפ"י ד"ת לכבול או להקל להאשכנזים באיסור – ההוא ח"ו – או מטרת הקבוץ הזה לאיזה ענין אחר הנעלם מאתנו לעת עתה, כי לא באו המייסדים להמליך ולשאול רשות, אך זאת נדע כי הגן הזה לא יגרל פרי קודש הלולים, ויסיר את לב הילדים מת"ת ללכת בדרכים עקלקלות.

ולכן הגנו מודיעים ומזהירים בעם ה' שלא ימסרו בניהם לגן הילדים, ולא יעתיקו ילדיהם מת"ת של תשבי"ר ככל הדרך אשר הלכו בה אבותינו ואבות אבותינו מעולם, והחס על נפשות ילדיו יותר מאד שלא ימסרם להגן הזה. וזכות תורה"ק יעמוד לנו ויקוים בנו מ"ש אין פרץ ואין יוצאת, והשי"ת ישמור את עמו לעד, — כעתירת הבעה"ח כיום כ' א' רחוב"פ תרס"ג.

נאום חיים יעקב מקאוונא
נאום שאול אלחנן כהר"א ז"ל
נאום ארי' ליב כהר"א ז"ל
(מקום חותם בריץ האשכנזים)

נאום ליפמן דוד כהר"י ז"ל דוס"ץ
נאום יוסף יהודה בריד הלוי ז"ל
נאום אברהם ב"א"א מה"י דוד הכהן ז"ל
(מקום חותם בריץ האשכנזים חסידים)

וסענין הוא ה"מכתב להרבנים", שהשיבו מיסרי הגן הראשון לרבנים האוסרים את הגן.

כ"ה פעה"ק ירושלם ת"ז כ"ד ניסן תרס"ג לפ"ק
לכבוד הרח"ג חברי ב"ד הצדק לעדת אשכנזים פרושים וחסידים הי"ו.

על אודות המודעה ואזהרה שנרכקה בחוה"מ פסח. גן ילדים יסדרנו ללמד את ילדי אחינו הקטנים תפלה וברכות וק"ש, למען יהיו מילדותם ליהודים נאמנים לדתנו ולתורתנו הקדושה ויבינו בלבם מה שהם מוציאים משפתותיהם.

גן-ילדים יסדרנו להקל משא חנוך הילדים הקטנים גמולי חלב מכל האמהות הירושלמיות אשר העבודה בביתן

לשכת ירושלים לאגודת אחים „בני-ברית“ מנתה את חבריה היה דוד ילין, ישעיהו פרס ול. לוי ז"ל לעודה, שידאנו להשגת התקציב לפתיחת הגן הראשון בירושלים. הלשכה הקציבה 300 פ"י להחזקתו והתחייבה לכסות את הגרעין, אם יהיה כזה. אותם החברים פנו בתזכיר לחברת „העזרה“ בברלין, לחובבי-ציון באודיסה ולחברת „למען-ציון“ שבפרנקפורט בבקשה להשתתף בתקציב של הגן בירושלים. ועד „חובבי ציון“ וחברת „למען-ציון“ שלחו כל אחד 500 פ"י וחברת „העזרה“ בברלין 1500 פ"י. הגן הזה נפתח בבית ששייך כיום ל"ח"ת „עץ חיים“ במחנה-יהודה; בית בן ששה חדרים ומסדרון גדול, מוקף סגרש רחב-ידיים, בהנהלתה של הגננת הג' גיסין מפתח-תקוה.

ולמרות ההתנגדות העזה מצד מתנגרי החנוך המודרני, והאיסור והחרם של בתי-הדין, שנרבק על רלתות כל בתי הכנסיות ובתי-המרשות בירושלים, נרשמו עם פתיחת הגן 70 ילד.

ובאיר תרס"ד, לאחר שחברת „העזרה“ העלתה את המיכתה לסך 3000 פ"י, נפתח בירושלים גן-ילדים שני קרוב למאה-שקרים (בבית הזה נמצא הגן עד היום הזה), ואחרי אשר חברת „העזרה“ הסכימה לקבל עליה את כל התקציב של גני-הילדים בירושלים, נפתח גם הגן השלישי בעיר העתיקה בשנת תרס"ו.³)

ב.

והנה בזה החרם, שהוכרו על גן-הילדים הראשון בירושלים:

מודעה ואזהרה

מאת הרבנים הגאונים ושני הכתי דינים הי"ו
להיות שנרבקו מודעות ע"ד התיסדות קבוץ ילדים קטנים,

אחרים לא חסרו להם. מראה פניהם היה מרוכא ומדכא עד מאד. „המאיספרא“, אשה ספרדיה, סרגה בדיה והשגיחה שהילדים לא ידברו על שאלתי: „ומה עושים הם כל היום?“ — ענתה לי בתמימות: „ומה צריכים קטנים כאלה לעשות?“...

וסענין, שעד היום עדיין קיימים בעיר העתיקה שבירושלים „מוסדות“ אלה והורים שולחים לשם את ילדיהם. הסיבה היא כיום אחרת: גני-הילדים הקיימים אינם יכולים לקלוט לתוכם את מספר הילדים הצובאים על דלתותיהם וההורים בוחרים לשלוח את ילדיהם ל„מאיספרא“, מאשר לשלוח אותם למסיון, או להניחם לנפשם להתרוצץ בשוקים בחרבונני-קין, תחת קרני-השמש הלוחשות, ובחורף תחת שפע של גשמים בלא כל השגחה. שפת הדבור של „המאיספרא“ היא ספרדיה מדוברת (איספנוילית).

³) מחוך הפרטיכלים של לשכת „בני-ברית“.

הקדושה אומרת: ודרשה וחקרת היטב, ואתם נושאי דגלה השלחתם לקרוא לנו ולשמוע בפנינו על דבר שהנכם מודים בפניכם שאינכם יודעים מה הוא ואשר אין עלינו לא אסור ולא חרם רק מצוה חסודה, מצוה "ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם"?

ובכן, רבותינו היקרים, בפני כל קהל אחינו בני עירנו אשר בפניהם הלבנתם פנינו, הננו מוחים מחאה נמורה ומוחלטת על הרכה אשר הוצאתם עלינו. הקהל יראה עתה וישפוט מי הם המשתדלים "להסיר את הילדים מתלמוד תורה ללכת בדרכים עקלקלות", ולהתנגל כל היום בדרכים ובחרכות כפראים שובבים ללא תורה וללא חנוך וחרבות, ובפני קהל הננו מודיעים ומהירים כי כל זמן שלא תבטלו בפניהם את הרבות אשר הוצאתם עלינו אין אנו מוחלים על כבודנו הנעלב. וכדבריהם נאמר גם אנו: והחם על נפשו יזהר מאד מעון שגם יזה"כ אינו מכפר עליו, וזכות תוה"ק יעמוד לנו ויקויים בנו מ"ש אין פרץ ואין יוצאת וחשיית ישמור את עמו לעד.

כעתיבת הכאפה"ח מיסדי "גן הילדים העברי בירושלים"

עיה"ק ת"ז

נאם דוד ילין *

ונאם ישעיהו פרס

ונאם ליב לוי⁴

וע"ר פעולת הגן העברי בירושלים כותב המנוח רא"מ לונץ בלוח א"י לשנת התרס"ד כדברים האלה:

"ענין יסוד גן-הילדים העברי פעל לטובה גם על תכנית "הקינדרגרטן" אשר בכית הספר של מוסד אוילינה די רוטשילד. אך בהשמע בעירנו החפץ בגן-ילדים עברי, מהרה המנהלת ומנהל גם בקינדרגרטן שלה מורה עברית, ותחת אשר עד אז היו הלימודים רק בלשון האנגלית, נפנה בו עתה מקום לשוננו העברית. ועתה, אחרי כבוש גן-ילדים העברי את לב כל ההורים, יש לקוות כי גם הקינדרגרטן יהפך במהרה ויהיה לגן ילדים עברי שני בירושלים!"

בשנת תרס"ד נפתח הגן הראשון ביפו, אחר-כך ברחובות, בחיפה, צפת, טבריה ובמהרה התפשטה רשת הגנים בכל הארץ וגם עד סוריא הניעה.

הילדים שנכנסו אל הגן דברו באחת-עשרה לשונות.

⁴ "השקפה", כ"ו ניסן אלף תחל"ד לחורבן.

או צרכי הרוח הפרנסה מונעים מהן היכולת והאפשרות להטפל בילדיהן כל היום.

גן-ילדים יסדנו כדי למנוע את הילדים הקטנים האלה להתגולל כאבק ובאשפה בחצרים ובדרכים בלי שום השגחה אשר זו היא סבת התרבות מיני מחלות העיניים ר"ל ביניהם כנודע לכל רופאי עירנו.

גן-ילדים יסדנו לקבץ את הילדים הקטנים לחדרים גדולים ומרווחים — תחת השגחה מרריכות ואימנות חיוניות לקיים דברי שלמה המלך ע"ה "חנוך לנער על פי דרכו", להיות להם כאמהות רחמניות לשעשע אותם ולענגם, להורות את תורת הקריאה מתוך שמחה ולא כעול וכמשא, כמצות הו"ל ללמד ילדים קטנים כאלה "מעט מעט פסוקים ופסוקים". וגן-ילדים עברי יסדנו למען ישמעו ילדינו כל היום רק את דברי לשוננו הקדושה, למען תהיה שומה בפייהם וידברו רק בה, לקיים מצוות חכמינו ז"ל שאמרו: ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם וכו'. מכאן אמרו כשהתינוק מתחיל לדבר אביו מלמדו תורה וכל מי שאינו וכו', ראוי לו כאילו קוברו, שנאמר ולמדתם אותם את בניכם לדבר בם למען ירבו ימיכם וימי בניכם (ספרי, עקב, פסוקא מ"ו).

מאמינים ומבינים אנו כי כל הענינים האלה נעלמו מאתכם, כאשר אמרתם: אבל איככה נבין כי אתם רבותינו וחכמינו אינכם יודעים אם "גן ילדים עברי" איננו מקום שבו ילמדו לשונות זרות? איככה נבין, כי אתם רבותינו וחכמינו אינכם יודעים אם קבוץ ילדים קטנים בני שלש וארבע עד שש איננו מקום שבו מלמדים מרעות (ז) זרות? רק זאת הנכם יודעים רבותינו, כי "הגן הזה לא יגדל פרי קודש הלולים ויסיר את לב הילדים מת"ל ללכת בדרכים עקלקלות".

דברים המובנים לכל הנכם מודים כי אינכם יודעים אותם, ואת אשר צפן ה' אליהנו בחיך הקתיד ולא נתן רשות לשום בריה לדעתו מבקעדי נביאינו הק' הנכם יודעים יריעה ברורה וגמורה עד כדי להחיר בגללה מלאכה בחוה"מ?! אנחנו לא באנו להמלך ולשאול רשות" לפני יסדנו בית ת"ת לילדים קטנים ככל מוסדי בתי הת"ת והישיבות ויתר המוסדות שבעירנו הקדושה,

ואתם רבותינו, בית דין צדק, דינים מוסחים, השאלתם את פינו כמצות תורתנו הקדושה עליכם לפני צאתכם לשפמנו ולהלכין פנינו ברכים ולהוציא עלינו רבות מכווערות? תורתנו

הרפזו (מתרס"ג-תרע"א). (ב) שיטת "הנושא" בגנים (מתרס"א עד אחרי המלחמה העולמית). (ג) העבודה בגנים בשנים האחרונות (תנוך אינדיבורא-לי-חפשי).

הסדר החיצוני של "הכתה" בגן בשנים הראשונות להגמרו דומה היה לסדר הכתה בבית-הספר בהדרגה, שהשולחנות והספסלים היו נמוכים יותר. שולחנות ארוכים עמדו בכתה בסדר כמו בבית-הספר, אחד אחרי השני, והילדים היו יושבים על הספסלים, שעמדו על-יד השולחנות הללו — 5 ילדים על יד כל שולחן. לפני השולחנות האלה עומד היה שולחן וכסא לגננת, שהיתה יושבת אל מול פני הילדים—"ונותנת שיעור".

בכתה של בני 5-6 עומד היה באמצע החדר לוח ללמוד הקריאה והכתיבה. על הקירות היו תלויות תמונות גדולות להסתכלות: תיות מהארצות הרחוקות, בעלי-מלאכה "גרמניים" או ציורי-נוף ממרחקים.

על הקיר היתה תלויה טערכת-השעות ותכנית מעוברת לכל ימות השנה, כגון זו:

ביום א':	8 ²⁰ — 8	תפילת הבוקר
	9 ¹⁵ — 8 ²⁰	קליעה
	10 ¹⁵ — 9 ³⁰	בנין או רקמה
אח"כ הפסקת ארוחת-הבוקר.		
ביום ב':	8 ²⁰ — 8	תפילת הבוקר
	9 ¹⁵ — 8 ³⁰	קיפול
	10 ¹⁵ — 9 ³⁰	שירה

אח"כ התעמלות, רקימה וכו' וכו'

וכך היו השעות מסודרות וקבועות עד 4 אחת-צ—עד שהילדים היו נפטרים והולכים לבתיהם.

אל הכתה היו הילדים נכנסים שנים-שנים עם ציצול הפעמון, ועוזבים את הכתה כולם יחד עם ציצול הפעמון. "השעורים" היו ניתנים באופן קולקטיבי לכל הילדים בבת אחת, וכך שיעור נמשך 45 רגעים.

השעורים: כל הילדים יושבים היו במקומותיהם וכונים מקוביות-עץ עפ"י מיני פרבלי ולפי הדוגמה שהגננת, שהיתה יושבת למולם על הכסא שעל יד השולחן הגבוה, היתה כונה לפנייהם. לפני התחלת הבנין ניתנה שיחה על הקוביה, כגון: כמה עשויה הקוביה? היכן צומח הקק? מי חוטב אותו? מי מנסר אותו? וכו' וכו'. אחר זה שיחה על הקוביה עצמה: כמה שטחים לה? כמה זוויות? כמה

היה, איפוא, כמסדר הזה משום קבוי-גליות בזעיר-אנפין בתחו כפי התינוקות שפה אחת וכחפרו אותם לבני עם אחד, — זו הפעם הראשונה בודאי מאז הורחקנו מעל אדמתנו... את הרכבת הילדים עפ"י העדות בשלשת הגנים בירושלים בימים ההם, אפשר לראות עפ"י טבלא זו: ⁽⁵⁾

מספר הילדים שבגנים 418:

אשכנזים	181	=	43, 30 %
ספרדים	131	=	31, 10 %
תימנים	32	=	7, 66 %
גורג'ים	28	=	6, 70 %
פרסים	23	=	5, 50 %
מערבים	21	=	5, 00 %
סורים	—	—	2

ולא ללא יהיה, איפוא, הרבר שלא רק שהמון מבקרו של הגן היו מתפלאים ומתרגשים למראה-עיניהם, וביחוד למשמע הפלא אשר לציצול הלשון העברית כפי התינוקות; השירים המושרים והמשחקים השונים—אלא גם חברי ההנהלה היו באים לידי התפעלות בשעת בקוריהם. דוגמא נאה ישמש לכך קטע מן הדו"ח של חברת "העזרה", שנדפס בשנת 1912: "תמונה נהדרת מתגלה לפנינו. בשעה שאנו מסתכלים בפעוטים, כשהם נמצאים בגן במשחקיהם החפשיים או כשהם עובדים את עבודותיהם בכתות בתוך הגן, וכמה שלא ירבו לבקרים — העין לא תשבוע מלראות ומלחנות, ותמיד מקבלים את הרושם, שכאן נעשית לא רק פעולה תרבותית ממדרגה ראשונה, אלא גם פעולה סוציאלית חשובה.

דבר שייכות הילדים למעמדות שונים ודאגת הפרנסה, שהרבה משפחות שקועים בהם, מונעים מהורים רבים האפשרות לתת לילדיהם את נועם-הילדות ואת שמחת-החיים. לילדים כאלה גן-הילדים הוא גן-עדן ממש, שבו צפוי להם בכל יום ויום אושר חדש, וכך שעה מביאה עמה שמחת איך-קך—ולא יפלא הדבר, שהילדים קשורים אל הגן ואל הנגנות בקשרי-אהבה עמוקים".

ג.

בהתפתחות העבודה בגנים יש צייון שלוש תקופות: (א) מפתחת הגנים עד הכנסת שיטת-ה"נושא", או שיטת

⁽⁵⁾ הרכבת בני העדות בגני ירושלים לא שונתה בהרבה גם בימינו אלה.

הבדל "מעמדות" רב ומדכא היה מתגלה באותה שעת-צהרים: פלוני הילד היה אוכל קציצה מכשר או מתרגנולת ונוסף לזה מרק "צהוב", והשני השביע רעבנו במעט סלטה מעגבניות או מויתים ירוקים אחרים, או גם מן השירים שנשתיירו לו מארוחת-הבוקר, והיו ילדים, שבלו את רוב היום באוכל יבש בלבד.

השנה שלאחר-הצהרים. לאחר ארוחת-הצהרים היו משכיבים את הילדים לנח על הרצפה המכוסה במחצלאות קש זכרים מכוסים בצד אחד בשעונית לבנה. את הזכרים היו רוחצים לעתים קרובות בליזול, אבל מאחר שלא היה נהוג אז רפוי עינים ורפוי מחלות-העור — מנוחה זו על גבי כרים משותפים, ספק אם הביאה לירי תוצאות רצויות מן הצד ההיגייני.

רפוי-העינים, כאמור, לא היה נהוג בננים; בפגע רע זה, מבתי-המדינה שלנו, עדיין לא קשרו אז קשרי-מלחמה בתוך כתלי המוסד הזה, ועדות היינו לא פעם למחזה כזה: ילדים יושבים ועוסקים בעבודות שונות או במשחקים ממשחקים שונים, ועיניהם טרוטות ודולפות מוגלא והם נאבקים עם כאבם ומשתדלים להקים את נדבכי-הבנין של הקוביות... גם רפוי אחר, כגון גזזת או מחלות-העור אחרות, לא היה נהוג אז. ילד שחלה, אמו מביאתו לרופא פרטי. ואולם טפול זה קשור היה בהוצאות רבות, והאם מחוסרת-האמצעים, שעליה היה לדאוג לרפוי שיטתי של בנה החולה, אנוסה היתה להביא את ילדה לבתי-מרפא מרי יוס-כיומו, ולשם כך היה עליה לכלות ימים שלמים בצפיה לתור ולהשאיר את שאר ילדיה לבמה ימים בלא השנחה וטיפול, ובמקרים רבים גם בלא אוכל. ואולם הרבה אמהות לא יכלו להשלים עם מצב כזה, והרפוי היה משום כך מונח מאד ⁽⁶⁾

משנת התרע"א, עם בוא לארץ הגגנות הראשונות, שסיימו את למודיהן במוסד "Pestalozzi-Fröbel-Haus" כברלין (ביפו היו הראשונות שרה אפשטיין ותמיסה סוכובלסקי, בירושלם חיה כרוידה, שלימית פלאום וכוחבת הטורים האלה), בתחילה תקופה הרשה לנך-הילדים. שני ריקלי הוכנס בכל מהלך-העבודה שבגנים, תוכן רענן וענין רב העשיר את עולמם

קיום? וכו' וכו'. את התשובה היו כל הילדים משיבים במקלה, והגגנות היתה מקפידה, שיתורו על התשובות פעמים אחרות למען יזכרו. — לאחר שבוע ימים, באותו היום ובאותה השעה, היה המשך השעור הזה — ורק כעבור שעורים אחרים, שהיו מכוזנים בעיקר לשיחות ע"ד חומר הקוביה וצורתה, היו נגשים לעצם הבניה.

הילדים היו בונים רק עפי' דוגמת-הבנין של הגגנות, כגון: אם בנו בית, היתה הגגנות כונה מקוביות גדולות על פני שולחנה קיר אחד ומכריות לחינוקות: עכשיו קחו שלש קוביות; שימו האחת על השניה ויהיה קיר אחד מצד ימין וכו' וכו'. בדרך זו היה ניתן השיעור בקיפול (תחילה שיחה על הנייר עצמו, צבעו, צורתו וכו', ואח"כ עצם הקיפול) וכך ברקמה, בקליעה וכו'. בנין חפשי, או כל עבודה חפשית, שהילד יהא בונה לו עפי' רסיונו או עפי' האינציואטיבה שלו עצמו, לא היה נהוג אז בננים כל-עיקר.

החומר הספרותי: ה"ה ד"ר יצחק אפשטיין וה' וילקומין המנוח היו הראשונים, שהתחילו לחבר שירים לילדים הגן. שירים אלה היו מכוזנים בעיקר להקנת ראשית הרבור העברי, כגון: "היר לזקחת, היר גזנת, היר, היר" — וכדומה. לננים שכירושלם היה ה' מיתוס מתרגם שירים מאנגלית לעברית. לאחר שנים אחדות, עם בוא הגגנות מגרמניה, היו פונות למורים וסופרים שונים, ואף הם היו מתרגמים שירים וספורים מגרמנית לעברית למען הגן.

הסעודה בגן: הילדים היו נמצאים בגן משמונה שעות בבוקר עד ארבע אחרצה. בוקר-בוקר היה הולך שמשו של הגן אל בתי הילדים ומאספם אל הגן, ובשעה ארבע היה מחזירים אל בתיהם. הילדים היו מועדים שתי פעמים בזמן שהותם בגן: בשעה 10 — ארוחת-הבוקר; ובשעה 12 — ארוחת-הצהרים. ארוחת משותפת, מבושלת בגן, השוה לכל נפש, עדיין לא היתה נהוגה אז. כל ילד וילד היה אוכל מה שאמו היתה שולחת לו מן הבית. לארוחת-הבוקר היה האחד מביא פת משוחה בשמן ומלופתה בעגבניה או בכצל, והשני הביא לחם בתמאה עם ביצה ואחרי זה היה שותה חלב או קאקאו. לפני הצהרים היה הולך שמש הגן לבתי הילדים והיה מאסף את ארוחת-הצהרים לילדים בכלי מיוחד העשוי לדבר (פת שמוח וידית לו). את הכלים עם האוכל, שהאמהות היו שולחות לילדים בגן, היה השמש מסדר בפה שלו, ובגן היה מחמם את התבשיל לפני שהגישם לילדים לאכילה.

⁽⁶⁾ ראוי להעיר כאן, שלמצב זה רוצה להחזיר אותנו כיום מחלקת ההיגיינה של בתי הספר מסעם "הרסה" על-ידי השנויים בשפות הרפוי, שהם מבקשים להנהיג כיום בגנים ובבתי-הספר.

אלומות, אלומות ספורות בשדה, ענפות (עשויות קרטון, הסוסים מנייר), טעונות מוכילות את התבואה אל הגורן וכו' וכו'. צביעה וציור: שקדיה פורחת לאחר ט"ו בשבט, אחרי שראו את השקד כפרחיו המלכלכים; כיור טחוכר שכפרדם: עצים ירוקים ופירות-זהב תלויים עליהם (במושבה), או צביעת ביצה וציורת וחצי הביצה (כשרואים את החלבון והחלמון) לאחר שאכלו וראו את כל אלה.

עבודות אלה, הקשורות בנושא, מלבד זה שהסבו שמחה ליילדים — שמחת העובר והיצירה — היו מעמיקים את הרשמים, שהילדים היו מקבלים מן השוחות ומן ההסתכלות הבלתי-אמצעית בטבע ומעשירים את מושגיהם.

למותר להעיר כאן, ששיטה זו היתה מסייעת להקניית הלשון העברית, שלא היתה שגורה אז בפי התינוקות ולא היתה, ברוב המקרים, לשון מדוברת. שיטה זו היתה עוזרת להעשיר את שפת הילדים, שפה הסכיבה המקיפה אותם, וקובעת שם לכל הופעה שהיו נתקלים בה.

אופן השיחה והעבודה לא היה עוד בצורת ההוראה של בית-הספר, אלא כשיחה אם עם תינוקה; שיחה טבעית ומשפחתית. ולתכלית זו הוכנס גם שנוי בסדור ההיצוני של "הכתה". במקום מחלקה ללמודים עם שולחנות ומספלים ארוכים, עם שולחן "כסא רם ונשא" לגברת, הותקנו חרירי-ילדים עם כל הסדור המתאים לכך (לדחיטים מתאימים לגמרי, היינו: כסא ושולחן לכל ילד וילד, הגענו רק בשנת תרע"ד, לאחר מלחמת העברית, כשנפרדו הגנים מ"עזרה"). השולחנות חוברו יחד, (כאין שולחן ענף), והילדים היו יושבים מסביב לשולחן והיו רואים האחד את השני. הגננת היתה יושבת יחד עם הילדים. הושם לב גם לרגש האסתטי. על הקירות תלו חמונות לא "לעילא ולעילא" אלא כך, שהילדים יוכלו לראותן. והחמונות—מהיילדים או מחיי בעלי-חיים קרובים, שהילדים מתעניינים בהם; על החלונות הועמדו עציצים עם צמחי-בית, שהילדים היו משקים אותם ומטפלים בהם. גם דג-זהב לא חסרו. בזוית החדר העמידו שולחן רחצה עם קערה וכוור, שהילדים יוכלו ליטול את ידיהם לפני האכילה ולאחריה, או אחרי גמר העבודה, או בכל שעה שיש צורך בנטיילת-ידיים חלקו מנבות ליילדים; לכל אחד מנבתו שלו. סודרו בפנת הכתה מטאטאים קטנים לכבר בהם את החדר וכף-זבל קטנה, מטלית לנער את האבק ומכרשה להסיר את הפרורים מעל השולחנות לאחר האכילה.

הפנימי של הילדים, והעיקר — אור רב ושמחה הוכנסו לחיי הפעוטות. הוסרה התכנית הקבועה, השנתית, שהיתה תלויה על הקיר; פסקו "השיחות" המופשטות ללא הסתכלות בטבע, ללא בקור בבית-מלאכה וכו', והוכנסה אל הגן שיטת-הנושא המבוססת על שאיפת הילד להכיר את העולם הסובב אותו ואת הסביבה הקרובה שלו; על פתוח ההכרה והתקרבות אל הטבע; על טיפול בצמחים ובבעלי-חיים; על שמחת עבודה פרודוקטיבית, שהיא קשורה גם בתוצאות (כגון כביסת בגדי הבובה) ועל הדות היצירה. את הנושאים היו בוחרים מן הסביבה הקרובה של הילד: מעולם החי; כגון: התרנגולת, היונה, הפרה, הסוס וכו' וכו'; מעולם הצומח: תפוח-זהוב, השקרים, הורד, התה וכו'; מבעלי-המלאכה: הנגר, הסנדלר, הנפח (בקורי בתי-מלאכה וכו').

הילדים רואים את התהוות הלחם למן התרישה והזריעה של החטה; את הקמה בשדה, את הקציר על הגורן, את הדיש, את הטחנות השונות, למן הצורה הפרימיטיבית ביותר, כגון השמוש באבני-רחיים, עד טחנת-הרוח וטחנת-הקטור; בקור במאפיה, אפית עוגות כגן עד עריכת סעודה משותפת — סעודת-היום⁷). או נושא אחר: "המאור". את כל הפרוצס של התפתחות התרבות, למן השמוש הפרימיטיבי בשמן, נרות ונפט ועד השמוש בפנץ ואור-הלוכים ברחובות (חשמל לא היה עוד בעיר), ונלוו לנושא התכת נרות כגן עם השטוש בהם, כגון סדור ליל-שבת כגן—שטוש בנר ובמנורה יחד וכו'⁸). או הנושא "הפרה": הילדים מסתכלים בחליקה ברפת, ובגן הש מחבצים חמאה, מנבכים גבינה ואח"כ משתמשים בכל התוצרת הזאת כגן, שמוש מעשי-ממשי.

בבחירת הנושאים היו מתחשבים בהופעות השונות של הטבע והסביבה ובתקופות-השנה. בתפוח-זהוב, בתאנה או בענבים בחרו בעונה של אותם הפירות; "המאור" בחרו התנוכה ("תג האורות") התבואה בקיץ, הגשם בחורף וכו' וכו'. העבודות השונות היו ניתנות לרוב בקשר עם שיחות "הנושא", כגון בנין רפת לאחר שהלכו וראו את הפרה ברפת; גזרת פמוטים ומנורה מנייר לאחר שהדליקו כגן מנורה והשתמשו בפמוטים. משחק החול בקשר עם הקציר:

⁷ תכנית מפורטת על נושא "ההכה" עם שיחותיו וסדור העבודות בקשר עם כל שיחה ושיחה, ראה במאמרי: "גן ילדים עממי", בהתנ"ך לשנת תרע"ט.

⁸ עיין נושא "המאור" בהגננו" חוברת ב"ג" לשנת התר"פ לכותבת הסורים האלה.

ד.

רפוי העינים: לפני שש עשרה שנה עלו לארץ החלוצות הראשונות של "הדסה", האחיות מאמריקה הגב' קפלן ו"ל והגב' ליאון, והתחילו לרפא את עיני הילדים כגנים ובכתי-הספר. בירושלים קבלו אותן כמלאכי-שמים, ואמנם לא היה קץ למסירתן של אותן האחיות, ליחס הלבבי אל הילדים ולהתענינותן בעבודה. עם פרוץ המלחמה העולמית עזבו את הארץ, ואולם העבודה שהתחילו בה, לא נפסקה עוד, ונמשכה על-ידי "תחנת-הבריאות" שעל שם נתן שטרומ, שהכניסה אל חוג פעולתה גם את המלחמה עם המלריה, שהפילה אז חללים לרוב בארץ.

הסעודה המשותפת: בבואנו לארץ היה עם חכנית-עבודתנו דבר סדור ארוחה משותפת מבושלת בנגים, שתהא שזה לכל נפש. מטעמים סוציאליים וחנכיים היה צורך בשנוי-ערכין זה. אך עד מהרה נתקלנו בהתנגדות מצד ההורים, וביחוד מצד האמהות, שלא על נקלה יכלו לתאר להן, האיך ילדיהן יסעדו ממה שיריהן אינן מכינות להם. הזקוקים לאוכל הסכימו, אך לא היתה לנו קרן או מוסד, שיחמכו בנו. הצבור הרחב לא נענה לנו. את המומנט הסוציאלי וההיגייני שכרבר הבינו רבים, אבל את הערך החנוכי שבשתוק הילדים בהכנת האוכל, בשרות העצמי שבשעת עריכת השלחן, שטיפת הכלים וכו' — כל זה היה רחוק, בלתי מוכן וזר. רק בימי המלחמה העולמית, כשהרעב שלט בארץ בכל תקפו, ובחוצות ירושלים היו מתגוללות משפחות שלמות, עוללים וטף וצועקים ללחם, או שהיו שולחים את הילדים אל הגן ליום חמים בלא כל אוכל ועל הגננות מוטל היה התפקיד לשחק אתם ולהנעים להם את חיייהם בשעה שיקבתם היתה ריקה (מאלה שהיו מביאים אוכל מהבית היו הילדים הרעבים גונבים את לחמם)—רק באותה שעה הוצאנו לפועל את ענין הארוחה המשותפת. נוסדה אז אגודה בשם "ידידי-ילדים", נאספו תרומות-חברים והתחילו לבשל חבשיל בנג. כל הילדים, כאין יוצא מן הכלל, היו מקבלים את הארוחה המבושלת. האמידים היו משלמים, והגרעון לנצרכים היה מתכסה על ידי הכנסות האגודה הנ"ל. באופן כזה הונהג הכשול בנג העברי שב"נחלת-שבעה", שנפתח אחרי מלחמת העברית. האגודה הנ"ל, שבראשה עמדה הגב' ר"ד נופך, ראנה גם לכסאות מקופלים לילדים, שינוחו כהם לאחר ארוחת-הצהרים—והיה זה מחזה נהדר לראות את הילדים

הוכנסו עבודות בית, כגון כביסת ממשות או כביסת בגדי הבוכה; סדור הכתה לפני האכילה ולאחריה (עבודות מתאימות לגיל הילדים), טפול בצמחי-הבית וכננה. ובחצר הועמד לול עם תרנגולים וגם שוכך ליונים.

החומר הספרותי. פרק חשוב בהתפתחות הגן מתחיל עם התחלת השמוש בשירים, במשחקים ובספורים של מר לוי-קפנים. לפני שלש-עשרה שנה התחיל הוא בעבודה החשובה הזאת, מהיותו קרוב בנשיתו לנגים. בהסתכלו בעבודה היומית של הגן התחיל לחבר שירים, שתכנם ניצל מן הסביבה הקרובה של הילד ומחוג התענינותו. כך חבר, למשל, שירים כמעט לכל הנושאים, שהיו משתמשים בהם בנגים: לפירות, ירקות, לבעלי החיים ולבעלי-המלאכה לסיניהם. שיריו היו כמעט הראשונים המקוריים בארץ. פסקו אז לשיר את השירים בעלי חוכן זר, שהעבירו אותם מארצות רחוקות וזרות בתרגום בלבד. הוכנסה שירה עברית לנג, ולשירים העבריים הוכרו מנגינות עבריות מקוריות ע"י מר א. צ. אירלזון ומר קרצ'בסקי ז"ל ועוד.

ובגורל השירים היה גם גורל הספורים בנג. באין ספרות מתאמת לילדים בגיל הרך, היו הגננות משתמשות בספרות הקלסית הזרה, כגון אגדות גרים ואנדרסון, ובספרות המודרנית של עמים אחרים. היו מספרים לילדים על זאבים ודוכים, הלקוחים מסביבה רחוקה וזרה, הלחוקים ממושגי-הילדים. ספורי לוי-קפנים, מלבד שנושאייהם היו לקוחים מחיי-הארץ, מן הפרדס, הכרם, הגנה ובעלי-החיים לסיניהם, הקרובים לפעושות, נסוך היה עליהם גם חן ילדותי בסגנון ובלשון. כמו כן עבר הוא גם ספורים מן התורה למען הקטנים, כי לא כל אחת מאתנו יכלה להשתמש בעצמה במקור ראשון ולתת את הספורים בצורה ובסגנון המתאימים לילדים הפעוטים. ספורי המקרא המעובדים ע"י מר לוי-קפנים הביאו תועלת מרובה לגננת וסייעו לה הרבה בעבודתה. גם שירי החג והחזיונות של מר לוי-קפנים הכניסו תוכן מנוון וברכה רבה אל חיי-הגן. שיריו, המוקדשים לחגים ולמועדים, לסוכות, חנוכה, ט"ו בשבט, פסח שבועות ועוד, ילדותיים הם וגם עממיים ומושרים כפי הפעושות כרצון ובשמחה רבה. את כל החומר הזה היה מר לוי-קיפנים מרפס בראשונה בהקטגורף, ואח"כ, בהשתתפות התאחדות הגננות ומחלקת החנוך, התחיל להוציאם בדפוס בצורת "גליונות לגננות". הופעת כל גליון היתה מאורע לגננת.

גם בנוגע לאיכות העבודה, חפוש רכבים חדשות ובריקת הישן, נשארו עומדות על הקבע, כי סגורות היונו ומסוגרות ומנותקות מן העולם הגדול. לא הגיעה אלינו כל מלה היה או מודפסת חדשה מעבר לים. הצטמצמו ב"יש" שלנו ומצצנו, לצערנו, את אצבעותינו כדוב זה שבמאורתו. כשנכבשה יהודה ע"י האנאלים והופיעה המשלחת הראשונה של "ועד הצירים" וכל מוסדות "העזרה" עברו אל רשות ההנהלה הציונית, עברו אליה גם שני בני ה"עזרה" (האחד נסגר בימי המלחמה), והגיע אז מספר הגנים בירושלים לארבעה. אז הוגש תזכיר למשלחת ה"ע"ד הצורך בפתיחת גנים בכל שכונות ירושלים, כי אין הילדים הרכים יכולים ללכת מרחקים גדולים. הצורך בפתיחת גנים היה גדול מאוד. מאות ילדים צבאו על דלתות הגנים ואין מקבלם מחוסר מקום—ובין המתדפקים על הגן היו כבר אז גם נכרי אותם "המחרימים" של הגן הראשון...

לאחת הישיבות של חברי-המשלחת, שבה השתתפו הפרופסור וויצמן, ג'מס רוטשילד, המנוח אהרנסון, ד"ר אירד ועוד, הוזמנתי על מנת לנמק ולבסס את סעיפי התזכיר בדבר פתיחת רשת גני-הילדים בשכונות—ובאותה שעה הוחלט לפתוח רשת של גנים בכל שכונות ירושלים, ועוד באותה השנה נפתחו 8 גנים—מזכרון-משה עד כפר השלום הרחוק. וכשנאלצה כל הארץ מעול התורכים וגולי תל-אביב ויפו שבו לנבולם, נתרחבה גם רשת הגנים בתל-אביב ובסביבותיה ובכל הארץ כולה.

ה.

בית-המדרש לגננות והגננות הראשונות. עם פתיחה הגנים והתפשטותם בארץ היה מורגש מחסור גדול בגננות בעלות השכלה מקצועית, שתהיינה שולטות בלשון העברית. הגננות הראשונות, שנשלחו מגרמניה, עפ"י הרוכ לא ידעו עברית, ומכיון שבגנים שלטה העברית שלטון גמור (עם הילדים לא דברו שפה אחרת מלבד עברית), היו הגננות הנ"ל מלמדות את הגננות הצעירות, ילירות הארץ, שעברו כגן כעוזרות, ואלה היו מתעסקות עם הילדים, וכן היו מוסדות את יריעותיהן בכל-שני. מוכן מאליו, שליצור גדולות אי-אפשר היה באופן כזה, כי הגננות העוזרות ברוכ לא הבינו את הלשון הגרמנית ולא היתה ביניהן שפה אחת משותפת, שיוכלו להבין האחת את רעותה. וכך נוצר ההכרח בפתיחת בית-הספר לגננות בארץ, שיכין גננות בעלות השכלה

השבעים, כשהם משתרעים בכסאות המקופלים ונחים את מנותחם אחרי הצהרים בתוך חורשת עצי האורן, שהקיפה את הגן, בימי-האימה ההם שבירושלים...

מלחמת העברית בימי "עזרה" והגנים. כאמור לעיל, שלטה הלשון העברית בגני "עזרה" שלטון גמור. כפרוץ מלחמת-השפות, כשמהלה של החברה בארץ הכנים חיילים ושוטרים לבתי-הספר של "עזרה". להשליט מדרג ולשמור על המורים, שנשארו בבתי-הספר — שלהנו, שלש מנהלות הגנים של "עזרה", ששמשנו גם מורות בבית המדרש לגננות של "עזרה", מכתב-מחאה על שם פאול נתן, ששהה אז בירושלים, כנגד המעשים הכלתי-תרבותיים של "עזרה", שהשתמשה בכח הזרוע ביחס למורים, מעשה שלא נשמע כמוהו עד אז. פאול נתן ענה לנו ובקש אותנו, את "הדאמקן", להמשיך את עבודתנו ולא להכנים גם בין פעוטות הגנים "פוליטיקה"...

ואולם אנו הפסקנו את עבודתנו בבית-המדרש לגננות יתר עם כל חברי-המורים, וכשהוקבר בית-המדרש הנ"ל לירי החנוך החדש, שהסתדר בידי הציונים, עם שאר בתי הספר, עברנו יחד עם כל התלמידות (מלבד 3) למוסד החדש.

את עבודתנו בגני ה"עזרה" המשכנו עוד מפאת ההשפעה והלחץ מצד ועד השביתה והנהלת בתי-הספר העבריים. המשכנו את עבודתנו, שהיתה למורת רוחנו הודות למשמעת הצבורית ששליטה אז בחוגינו. הנמוקים של ועד החנוך החדש, שבהם בססו את התנגדותם להפסקתנו את עבודתנו בגני "עזרה", היו: א) שבגני "עזרה" שלטה השפה העברית; ב) אי-היכולת לפתוח בבית-אחת רשת רחבה כל-כך של בתי-הספר לכל סוגיו; ג) כל עוד, שאין היכולת בפתיחת גני-ילדים עברים — אין להפסיק את השפעתנו בגני "עזרה". ורק לאחר הסברה מרובה מצדנו, כי לא יתכן שיתקיים בית-ספר עממי עברי בלא גן; שהילדים בגיל הגן יבקרו את גני "עזרה" וכשיגיעו אל גיל בית-הספר יעברו אל בתי-הספר העבריים—רק אחרי שלשה חדשים לפתיחת בתי-הספר העבריים נפתח הגן העברי הראשון בירושלים ברחוב "נחלת-שבועה". הוזמנו רהיטים מודרניים: כסא מיוחד לכל ילד וכו'. כעבור שנה נפתח גן שני בדירת בית-העם (חפשי מנענת). אבל המלחמה העולמית החניקה את עבודתנו, שהיתה בראשית התפתחותה; העבודה לא התרחבה, והיינו מאושרות שיכולנו לשמור על הקיים ולהחזיק מעמד למרות קשיי-המצב.

נתקלנו בקושי רב בעבודה היומיומית כגון וגם בהוראה לתלמידות-הגננות. כל גננת היתה מתרגמת לעצמה מגרמנית עפ"י ידיעתה את השפה ועפ"י הבנתה. כך, למשל, היתה האחת אומרת flechten — שליכה, השניה — קליעה; האחת היתה אומרת falten קפול, השניה — קמיטה וכו'. פנינו ל"ועדה-לשון" בבקשה להמציא לנו מונחים לעבודות-פרבל, ולאחת הישיבות הן (בתרגום) הזמין אותנו "ועדה-לשון" בירושלים לישיבה בנשיאותו של בן-יהודה ז"ל ער-מנת לקבוע מונחים לעבודות פרבל. הבאנו אתנו דוגמאות שונות של עבודות פרבל, קראנו בשם כל עבודה ועבודה בגרמנית ובשפות אחרות, מסרנו להם היאך קוראים לעבודות השונות במקומות שונים בארץ—וועד הלשון קבע אח"כ מונחים לעבודות פרבל, שנתקבלו בכל הגנים בארץ וגם בחוץ לארץ (נתפרסמו בתוכנית א' של "גננו").

נפסק משלוח הגננות מחוץ לארץ, שאין יודעות עברית⁹, באו אל בית-הספר לגננות התלמידות מרוסיה, בעלות השכלה והתפתחות והוכנסו לבית-הספר למודים חדשים ומורים חדשים. הוגדר זמן המורים משנתים לשלש שנים; סודרו כמה הערכות פדגוגיות מעבודות התלמידות בבית-הספר וערכו של בית-הספר עלה בכלל. בימי המלחמה העולמית סבל בית הספר לגננות הרבה מאד: מצד אחד המצב החומרי הקשה של התלמידות, ביהוד של אלה שבאו מרוסיה, שלרגלי המלחמה העולמית נתק הקשר ביניהן ובין משפחותיהן, וזמן הצד השני היו הרבה מן המורים סוכרחים לעזוב את ירושלים לרגלי ענייני הצבא. עבודה מרובה הוטלה על המורות, שמלאו או גם את מקום המורים. ולאחר גמר המלחמה הועבר בית-הסדרש לגננות מירושלים, מטעמים תקציביים, ליפו, והובר עם בית מדרש למורות מיסודו של לוינסקי.

⁹ מלבד בימי מלחמת השפות, כשהמורות שידעו עברית עזבו את "עזרה" ויצאו לעבוד אל בית-הספר-לגננות העברי, שלחה חברה "העזרה" גננת אחת מגרמניה שלא ידעה עברית (באין לה אחרת), למלא את מקום אלה שהלכו.

מקצועית ועברית כאחת—ובתרגום נפתח בית-הספר לגננות בירושלים ע"י חברת "העזרה".

התלמידות הראשונות, שנתקבלו בקורס הראשון, היו צעירות מאד, בגיל 14, שנמרו בירושלים את ביה"ס של אוילינה די רוטשילד. ידיעותיהן היו קלושות מאד, ושנוי לטובה בנידון זה אפשר היה להכיר לאתר כמה זמן, אחרי שנכנסו לביה"ס בחזורים מבית-הספר של המושכות ויפו ובבית-הספר לבנות בירושלים.

ע"ד רמת ההשכלה של התלמידות הראשונות אפשר לדון עפ"י הדין-וחשבון של "עזרה" לשנת 1910: "בעת ההרשמה הראשונה לא יכולנו להתמיר ולהקפיד בקבלת תלמידות. ברובן היו הן מהוסרות ידיעות אלמנטריות. יתרון היה להן, שהן מכירות את תנאי המקום ומדברות עברית כהלכה. מקצועות המורים היו: פדגוגיה, עברית, דברי-ימי-ישראל, תנ"ך, היגיינה, ציור, שירה והתעמלות".

(הערה מהדין-וחשבון הנ"ל: "ללמודים המקצועיים ולגרמנית תבוא בקרוב טורה טיוחדת סגרמניה").

המורות הללו היו מלמדות בבית-הספר לגננות תורת פרבל ועבודות פרבל.

אבל, כאמור, לא היו התלמידות הצעירות שומעות גרמנית והלמודים סבלו מזה הרבה. בשנת תרע"ב הזמינו לבית-הספר הנ"ל גננות-מורות, ששלטו בשפה העברית ושהיו בעלות השכלה מקצועית. הראשונה שהתחילה ללמד את התלמידות-הגננות עבודות פרבל בעברית היתה הנב' חיה ברורה, וזכותה הטורים האלה היתה הראשונה, שהתחילה ללמד עברית תורת הגננות ותולדות החנוך עד גיל בית-הספר. שנות-הלמודים היו שתיים. המחזור הראשון הוציא גננות, שהסתדרו כגנים שבערים וכמושכות וגם נשלחו לסניניקי, בולגריה ועוד. מדי שנה בשנה הלך בית-הספר לגננות הלוך והשתכלל. הלכו ונתרכו מקצועות הלמוד, הן העבריים והן הכלליים והמקצועיים, והתחילו להתמיר יותר בקבלת התלמידות עצמן.

באין טרמינולוגיה קבועה בעברית לעבודות פרבל